

Krzysztof Skotnicki

PRAWNA REGULACJA STOSUNKU PAŃSTWA DO KOŚCIOŁÓW I ZWIĄZKÓW WYZNANIOWYCH W PRZEDWOJENNEJ REPUBLICE CZECHOSŁOWACKIEJ

Znaczenia prawnej regulacji stosunku państwa do kościołów i związków wyznaniowych nie trzeba szerzej uzasadniać¹. Jest to związane z różnorodnością funkcji spełnianych przez nie w życiu społecznym i politycznym. Na przestrzeni dziejów wykształciły się dwa podstawowe i przeciwstawne sobie typy rozwiązań tych stosunków (powiązania i rozdziału), wśród których wyróżnia się kilka systemów stosunków między państwem a kościołami i związkami wyznaniowymi².

Obok rozwiązań modelowych wielce interesujące są rozwiązania konkretne, występujące w poszczególnych państwach. Jednym z takich przykładów wydaje się być regulacja czechosłowacka. Wybór ten nie jest przypadkowy i złożyło się na niego wiele czynników. Konieczność posiadania pewnego zasobu wiedzy wynika już z samego faktu sąsiedztwa naszych krajów. Przede wszystkim istotna jest jednak odmienność pozycji i znaczenia poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych, a konkretnie brak tak zdecydowanej dominacji jak w Polsce jednego kościoła (rzymskokatolickiego), przy jednoczesnym dużym znaczeniu innych wyznań.

Niniejsze opracowanie jest próbą analizy regulacji stosunku państwa

¹ Rozróżnienie w niniejszym opracowaniu kościołów i związków wyznaniowych wynika zarówno z przyjętej w kręgu religii chrześcijańskich nazwy „kościół” na określenie tych społeczności, jak i nazewnictwa stosowanego powszechnie w Polsce i w pewnej mierze w Czechosłowacji. Na temat nazw przybieranych przez organizacje religijne por. szerzej: M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1988, s. 8—9.

² Por. tamże, s. 10—11, s. 45—99; H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962, s. 10—12.

do kościołów i związków wyznaniowych z punktu widzenia prawnokonstytucyjnego w odniesieniu do Republiki Czechosłowackiej okresu międzywojennego. Zagadnieniu temu nie poświęcono jak dotąd w polskiej literaturze przedmiotu większej uwagi, zaś nieliczne prace czechosłowackie mają na ogół wyłącznie charakter przyczynkowski. Bliższe ukazanie przeszłości ma również na celu pomoc dla lepszego zrozumienia rozwiązań powojennych, zastosowanych w państwie socjalistycznym, które w zasadzie nie zostały zmienione po „aksamitnej rewolucji” w końcu 1989 r.

Położona w samym centrum Europy Środkowej Czechosłowacja — jak wiadomo — powstała jako państwo dopiero po zakończeniu I wojny światowej. Wcześniej ziemie zamieszkałe przez dwa narody słowiańskie — Czechów i Słowaków — wchodziły w skład monarchii Austro-Węgierskiej, należąc jednak do innych członów tej unii realnej. Czechy jako jeden z krajów cesarstwa austriackiego korzystały w pewnym stopniu z autonomii. Natomiast Słowacja jako jeden z krajów Korony Węgierskiej narażona była na silną akcję madziaryzacji. W latach I wojny światowej Europa Środkowa stała się widownią znacznego ożywienia ruchów narodowowyzwoleńczych. W tym okresie wzrosły również nadzieje Czechów i Słowaków na zmianę ich sytuacji polityczno-prawnej. Walkę o utworzenie własnej państwowości prowadzili oni również poza granicami Europy³.

Republika Czechosłowacka powstała 28 X 1918 r. jako państwo wielonarodowościowe. Według spisu ludności przeprowadzonego w 1921 r., zamieszkiwało ją około 50% Czechów (6,5 mln), 23,4% Niemców (3 123 568), około 15% Słowaków (około 3,2 mln), 5,7% Węgrów (745 431), 3,4% Ukraińców (461 849), 1% Żydów (około 180 000) i 0,6% Polaków (75 853)⁴. Problem właściwego ułożenia stosunków między tymi narodami był dlatego niewątpliwie najważniejszym, ale zarazem najtrudniejszym, jaki przyszło rozwiązywać temu młodemu państwu. Liczne błędy popełnione w tym zakresie, jak chociażby centralistyczna koncepcja istnienia jednolitego narodu czechosłowackiego składającego się z dwóch ple-

³ Ich wyrazem były dwie umowy zawarte przez amerykańskich Czechów i Słowaków skupionych w Czeskim Zjednoczeniu Narodowym, Związku Katolików Czeskich i Lidze Słowackiej. Pierwsza z nich to tzw. umowa clevelandzka, podpisana w Cleveland 15 X 1915 r., zaś druga — to tzw. umowa pittsburska, zawarta 30 V 1918 r. w Pittsburgu. Teksty tych umów zawiera praca K. Niepokoyczyckiego, *Słowacy i Czesi — zarys stosunków*, Warszawa 1937, s. 18—23. Na temat kształtowania się państwowości czechosłowackiej por.: V. Husa, *Historia Czechosłowacji*, Praha 1967; R. Heck, M. Orzechowski, *Historia Czechosłowacji*, Wrocław 1969, s. 297—311.

⁴ Por. Heck, Orzechowski, *Historia...*, s. 337.

mion — czeskiego i słowackiego, doprowadziły — jak wiadomo — do wzrostu tendencji separatystycznych, zwłaszcza ze strony Słowaków i Niemców. Dyktat monachijski, oddający hitlerowskiej II Rzeszy okzary sudeckie, proklamowanie autonomii, a następnie niepodległości Słowacji, aneksja części terytorium przez Polskę i Węgry, wreszcie wymuszenie podpisania 15 III 1939 r. dokumentu o likwidacji państwa i złożenia losu „narodu i kraju czeskiego w ręce Wodza Rzeszy Niemieckiej” zamknęły upadek międzywojennej Republiki Czechosłowackiej⁵.

W tych warunkach w trakcie kształtowania się państwowości czechosłowackiej do kwestii religijnej nie przywiązywano większego znaczenia. Wydaje się, że głównej przyczyny takiego stanu rzeczy należy upatrywać także w ówczesnej znacznej radykalizacji postawy społeczeństwa. Jej wyrazem była dominacja w życiu politycznym partii głoszących bardzo postępowe i demokratyczne hasła: socjaldemokracji, agrariuszy, państwowoprawnych demokratów, socjalistów i ludowców oraz zdecydowana porażka w wyborach samorządowych w 1919 r. partii prawicowych⁶. Pozorna zgodność poglądów różnych sił politycznych co do sposobu rozwiązania problemu stosunku państwa do kościołów i związków wyznaniowych (rozdziału) sprawiła nawet, że jego znaczenie było początkowo pomniejszane. Okazało się to jednak poważnym błędem. W niedalekiej przyszłości kwestie religijne stały się bowiem zarzewiem wielu konfliktów, potęgując trudną sytuację wewnętrzną w państwie.

Ustawa z 28 X 1918 r. o ustanowieniu samodzielnego państwa czechosłowackiego zachowała ważność wszystkich ustaw ziemskich i monarchistycznych (wraz z rozporządzeniami wykonawczymi), obowiązujących na terenach, które weszły w skład państwa (art. 2)⁷. W ten sposób zostały utrzymane w mocy również wszystkie przepisy wyznaniowe obowiązujące wcześniej na obszarze obu członków monarchii austro-węgierskiej. Ustawa z 10 XII 1918 r. o nadzwyczajnych tymczasowych postanowieniach na Słowacji utrzymała przy tym tymczasowo na dotychczasowych stanowiskach wszystkich urzędników państwowych i samorządowych oraz dostojników kościelnych, z zachowaniem ich uposażenia, pod warunkiem, że złożą ślubowanie posłuszeństwa republice czechosłowackiej (§ 2)⁸.

Stopniowo zaczęto również wydawać własne czechosłowackie akty prawne, w tym również dotyczące spraw wyznaniowych, oraz dokonywać

⁵ Por. tamże, s. 373.

⁶ Por. tamże, s. 308, 320.

⁷ Por. Sbirka zakonů a nařizení, 1918, nr 11. [Dalej: Sb.; jest to powszechnie stosowany skrót w czechosłowackiej literaturze przedmiotu. Należy przy tym pamiętać, że kryje się pod nim również Sbirka zakonů Republiky Československa].

⁸ Por. Sb. 1918, nr 64.

zmian w przepisach recypowanych. Pierwszym takim aktem była ustawa z 22 V 1919 r. dopuszczająca zawieranie ślubów cywilnych (ale nie obowiązkowo) i rozwody⁹.

Tak więc w początkowym okresie istnienia państwa czechosłowackiego przepisy prawa wyznaniowego — podobnie jak i wszystkich innych sfer stosunków społeczno-politycznych — należały do trzech różnych systemów prawnych: 1) byłego austriackiego; 2) byłego węgierskiego; 3) nowo powstającego prawnego systemu czechosłowackiego.

Niewątpliwie najważniejszą sprawą do rozstrzygnięcia w nowym państwie w kwestii wyznaniowej było prawne określenie stosunku pomiędzy państwem i kościołem. Tymczasowa konstytucja z 13 XI 1918 r. w ogóle nie poruszała tego problemu¹⁰. Dlatego też, opracowując projekt pierwszej czechosłowackiej konstytucji, utworzono w Ministerstwie Szkolnictwa i Oświaty Narodowej specjalną komisję dla spraw kościelno-politycznych. Jej zadaniem było dokonanie wyboru systemu stosunku państwa do kościoła¹¹. Wybór ten wydawał się być przy tym bardzo prostym. Jak podkreślał A. Hobza: „Kiedy upadła monarchia austrowęgierska, nie było w politycznych kręgach nowo narodzonej Republiki Czechosłowackiej wątpliwości co do tego, że będzie przeprowadzony rozdział pomiędzy państwem i kościołem. Republikańskie i demokratyczne odczucie przeniknęło całe życie publiczne i rozdział zdał się jedyną formą współżycia kościoła i państwa, który jest zrównywany z demokracją, i który zabezpiecza pełną równość pomiędzy religijnymi wspólnotami w stosunku do państwa”¹². Współczesne państwo — jak podkreślał wówczas w czechosłowackiej literaturze K. Henner — „musi wychodzić z zasady całkowitego zwierzchnictwa państwa [...], z wyłączeniem zwierzchnictwa prawa kościelnego”¹³.

Biorąc jednak pod uwagę dużą różnorodność wyznaniową w powstającej Czechosłowacji oraz znacznie większą pobożność ludności zamieszkującej na Słowacji, w przeważającej mierze rzymskokatolickiej — zdecydowanie się na rozdzielenie kościoła od państwa było krokiem bardzo trudnym i złożonym¹⁴.

Uchwalona 22 II 1920 r. konstytucja Republiki Czechosłowackiej była typową ustawą zasadniczą państwa burżuazyjno-demokratycznego¹⁵. Jak

⁹ Por. Sb. 1919, nr 320.

¹⁰ Por. Sb. 1918, nr 37.

¹¹ Por. K. Henner, *Poměr státu k církvím*, Praha 1920, s. 3.

¹² Por. A. Hobza, *Poměr mezi státem a církví. Jeho vývoj a přítomný stav*, Praha 1931, s. 163.

¹³ Por. Henner, *Poměr státu...*, s. 40.

¹⁴ Por. F. Bednář, *Církev a stát*, Praha 1934, s. 148.

¹⁵ Tekst tej konstytucji zawarty jest w zbiorze: *Nowe konstytucje*, przeł. pod kier. J. Makowskiego, Warszawa 1925.

powszechnie wiadomo, ustanowiła ona system rządów parlamentarno-gabinetowych. Charakteryzując jej postanowienia i porównując z polską konstytucją z 17 III 1921 r., M. Kruk i W. Sokolewicz napisali, iż: „Była [...] demokratyczna w ramach i bez naruszenia burżuazyjnego porządku społecznego, jednak w tych granicach zapewniała bardziej demokratyczne (mimo późniejszych ograniczeń) formy życia państwowego”¹⁶.

W trakcie opracowywania projektu ustawy zasadniczej rząd proponował, zgodnie z dominującymi poglądami, aby została w niej ustanowiona norma: „Między państwem i kościołem będzie zaprowadzony stan rozdziału” (§ 121)¹⁷. Sformułowanie to nie znalazło jednak aprobaty ze strony partii konserwatywnych. Dlatego też w trakcie dyskusji parlamentarnej poszukiwano bardziej kompromisowej formuły. Kiedy jednak nie udało się osiągnąć wspólnego stanowiska, w konstytucji pominięto w ogóle tę kwestię. A. Hobza wyrażał nawet po wielu latach przekonanie, iż kręgi polityczne były zadowolone, że problem ten udało się na pewien czas ominąć¹⁸.

W moim przekonaniu analiza ogółu postanowień konstytucji z 1920 r. pozwala jednak na wyprowadzenie wniosku o wyraźnym zaznaczeniu tendencji do rozdzielenia kościoła od państwa. Świadczy o tym m.in. w pełni laicki tekst roty ślubowania składanego przez członków obu izb Zgromadzenia Narodowego (§23 pkt 3) i prezydenta Republiki (§ 65)¹⁹. Jednocześnie ustawa zasadnicza stosunkowo dużo miejsca poświęciła zagadnieniu wolności sumienia i wyznania, wskazując szereg istotnych ich gwarancji i ograniczeń (§§ 121—125), wolności nauki i wyrażania przekonań (§§ 117—118) itd. Należy jednak pamiętać, że niektóre z tych postanowień wynikały z art. 2 traktatu międzynarodowego w Saint-Germain-en-Laye z 10 IX 1919 r., zawartego między państwami Ententy a Austrią; Austria uznała w nim niepodległość Czechosłowacji (a także Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców), ale Czechosłowacji narzucano respektowanie wielu praw, w tym m.in. ustanowienie autonomii dla wchodzących w jej skład ziem ukraińskich²⁰.

¹⁶ Por. *Konstytucja Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej*, przekł. i wstęp M. Kruk i W. Sokolewicz, Warszawa 1973, s. 7.

¹⁷ Cyt. za: Hobza, *Poměr mezi státem...*, s. 166.

¹⁸ Por. tamże.

¹⁹ Rota składana przez członków Zgromadzenia Narodowego brzmiała: „Ślubuję dochować wierności Republice Czechosłowackiej, przestrzegać ustaw, jako też wykonywać swój mandat według najlepszej wiedzy i sumienia”.

²⁰ Tekst traktatu zawarty jest w pracy S. Kutrzeby, *Mniejszości w najnowszym prawie międzynarodowym*, Lwów 1925, s. 94—95. Problem Rusi Podkarpackiej przedstawiają w polskiej literaturze przedmiotu: L. Wasilewski, *Ukraińska sprawa narodowa*, Warszawa 1925, s. 15—20; Z. Zawadowski, *Ruś Podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne*, Warszawa 1931, s. 10—15; K. Lewandowski, *Spra-*

Poręczając wolność sumienia i wyznania, Konstytucja Republiki Czechosłowackiej wyraźnie podkreślała, iż wolność wyznania dotyczy wszystkich osób mieszkających w Republice, a nie tylko jej obywateli, „o ile to nie sprzeciwia się porządkowi publicznemu lub dobrem obyczajom”. Ograniczenie to było następnie powtórzone w związku z zakazem wykonywania określonych czynności religijnych. Nikt nie mógł być zmuszany do udziału w tych czynnościach, „z zastrzeżeniem jednak praw wypływających z władzy ojcowskiej lub opiekuńczej”.

Konstytucja ustanowiła jednocześnie zasadę równouprawnienia wszystkich wyznań. Jej znaczenie wiązać należy przede wszystkim z tym, że dotychczasowe przepisy austriackie i węgierskie — jak podkreśla A. Hobza — 1) znały ją wyłącznie w znaczeniu politycznym, a nie prawnym; 2) odnosiły ją wyraźnie wyłącznie do kościołów uznanych; 3) nie wprowadzały między nimi rzeczywistej równości²¹. Jednocześnie z drugiej strony przepisy te miały bardzo istotne znaczenie dla tworzących się w Czechosłowacji nowych kościołów i związków wyznaniowych, powstających szczególnie w wyniku licznych przekształceń w dotychczasowym kościele ewangelickim, oraz dla powstania i uznania przez państwo nowych wyznań²². Zmiany te następowały przez cały okres istnienia I Republiki.

Wśród kościołów i związków wyznaniowych istniejących w międzywojennej Czechosłowacji przede wszystkim należy wymienić kościół rzymskokatolicki, którego wyznawcy stanowili wówczas około 2/3 ogólnej liczby ludności państwa. Bardzo liczną grupę stanowili również ewangelicy. O ile jednak w cesarstwie austriackim przed I wojną światową był to kościół jednorodny, to w Czechosłowacji podzielił się on na kilka samodzielnych wyznań: 1) czesko-braterski kościół ewangelicki²³; 2) ewangelicki kościół wyznania augsburskiego na Słowacji²⁴; 3) niemiecki ewangelicki kościół w Czechach, na Morawach i na Śląsku²⁵; 4) augsbursko-

wa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918—1932, Wrocław 1974, s. 26—30.

²¹ Por. Hobza, *Poměr mezi státem...*, s. 168.

²² Wyrazem tych ciągłych zmian i przekształceń jest wymienianie w czechosłowackiej literaturze przedmiotu okresu międzywojennego różnej liczby kościołów i związków wyznaniowych.

²³ Powstał na Sejmie w dniach 17 i 18 XII 1918 r., a już w 1919 r. został uznany przez państwo. Początkowo istniał tylko w Czechach, a w 1928 r. został uznany także na ziemiach Słowacji i Rusi Podkarpackiej.

²⁴ Powstał 25 V 1921 r.; uznany przez państwo 10 V 1922 r. (Sb. 1923, nr 61).

²⁵ Powstał 26 X 1919 r. w wyniku połączenia się niemieckich ewangelików, którzy oderwali się od Kościoła Augsburgskiego i Helwetskiego w byłej Austrii; uznany przez państwo 16 XI 1922 r. (Sb. 1923, nr 79). Nigdy nie działał na Słowacji.

-ewangelicki kościół na Śląsku Wschodnim²⁶; 5) wspólnota religijna czechosłowackich unitarian²⁷; 6) jednota braterska²⁸; 7) braterska jednota Chelčického²⁹; 8) reformowany kościół na Słowacji i Rusi Podkarpackiej. W okresie międzywojennym toczyła się również walka o uznanie reformowanego kościoła na Śląsku w Czechosłowacji. Z wyznań chrześcijańskich wymienić jeszcze należy: kościół greko- (i ormiańsko) katolicki, kościół prawosławny³⁰ i kościół czechosłowacki³¹. Wśród innych wyznań należy również wskazać religijne wspólnoty żydowskie³², zaś formalnie istniał także islam, który w praktyce nie miał jednak wyznawców³³. (Liczbę kościołów oraz ich wyznawców w 1921 r. przedstawia zamieszczona tabela). Należy jednocześnie pamiętać, że duża część ludności Republiki Czechosłowackiej nie wyznawała żadnej religii; odnosi się to przede wszystkim do osób narodowości czeskiej.

Po uchwaleniu konstytucji Republiki Czechosłowackiej dużego znaczenia uzyskał podział kościołów i związków wyznaniowych na uznane i nie uznane. Wcześniej, tzn. za monarchii austro-węgierskiej, te drugie formalnie nie egzystowały. Kościoły uznane przez państwo tworzyły publiczne korporacje, i tylko one były chronione przez prawo w całej rozciągłości. Kościoły i związki wyznaniowe nie uznane przez państwo miały prawo do publicznego odprawiania nabożeństw, a także mogły być korporacją prywatną w znaczeniu ustawy o stowarzyszeniach. Na-

²⁶ Kościół ten miał swoich wyznawców przede wszystkim na ziemiach, które zostały przyznane Czechosłowacji po dokonaniu podziału Śląska Cieszyńskiego na Konferencji Ambasadorów (28. VII 1920 r.). Dlatego też jego wyznawcy posługiwali się językami: czeskim, niemieckim i polskim. Uznany przez państwo 13. VII 1923 r.

²⁷ Pierwotnie kościół ten nosił nazwę Wspólnoty Wolnego Braterstwa; uznany przez państwo 30. VI 1930 r. (Sb. 1930, nr 110).

²⁸ Kościół ten występował również pod nazwami: Opiekunczy Kościół Braterski lub Ewangelicki Kościół Braterski.

²⁹ Kościół ten działał wyłącznie na Słowacji.

³⁰ Kościół ten nie posiadał własnej autokefalii i był podporządkowany cerkwi serbskiej.

³¹ Istnienie tego kościoła związane jest z wyjazdem (ucieczką) z Pragi w 1918 r. przedstawiciela Watykanu — arcybiskupa Huyna, oraz silnego poparcia dla powstającego państwa czechosłowackiego ze strony części kleru katolickiego; uznany przez państwo w 1925 r. Szerzej na ten temat por. K. Farský, *Stát a Církev. Poměr státu českého k církvi římské od prvopočátku až do roku 1924*, Praha 1924, s. 319.

³² W przeciwieństwie do ewangelików, w społeczności żydowskiej przeważały w tym okresie tendencje centralistyczne, które początkowo doprowadziły do powstania kilku większych gmin żydowskich, zaś w 1927 r. doszło do utworzenia Najwyższej Rady Gmin Żydowskich w Czechosłowacji.

³³ Szerzej na temat większości z wymienionych wyżej kościołów i związków wyznaniowych por. Hobza, *Poměr mezi státem...*, s. 174—178.

Liczebność poszczególnych okręgów według przynależności religijnej

Okręg	Liczba wyznawców poszczególnych religii wg spisu ludności z 15 II 1921 r.											
	rzymsko- katolickie	grekokatolickie i ormiańsko- katolickie	ewangelickie					czechosłowackie	prawosławne	żydowskie	inne	bez wyznania
			łącznie	czesko- braterskie	augsburskie	reformowane	pozostałe					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Główne miasto Praha	395 119	1 217	30 961	24 329	2 848	304	3 480	85 960	3 296	31 751	1 057	127 296
I. Praha	848 621	649	27 773	26 722	307	155	589	91 902	1 026	8 894	429	85 821
II. Pardubice	385 358	393	27 396	26 350	381	238	427	31 616	344	2 313	234	30 661
III. Hradec Králové	382 517	267	15 699	12 815	2 070	135	679	61 655	446	3 621	269	43 272
IV. Mlada Boleslav	526 082	1 171	43 301	27 340	12 511	240	3 190	71 627	604	4 300	7 491	81 241
V. Česka Lipa	511 971	1 952	19 903	1 557	17 462	529	355	1 521	265	3 507	8 254	18 738
VI. Louny	530 134	431	22 480	10 121	11 311	319	729	51 322	652	9 561	612	170 533
VII. Karlovy Vary	490 074	123	37 086	363	36 460	144	119	497	72	5 358	289	2 810
VIII. Plzeň	626 093	287	16 245	14 138	1 284	143	680	21 843	322	7 762	226	84 113
IX. Čes. Budějovice	520 211	313	5 270	4 064	594	75	537	19 424	265	3 710	94	13 599
X. Jihlava	412 715	256	6 770	5 918	791	31	30	3 414	240	4 909	82	4 158
XI. Brno	689 914	363	29 477	25 208	3 729	102	438	6 336	595	13 761	443	14 731
XII. Olomouc	732 646	580	11 364	6 805	4 122	110	327	38 969	553	6 237	2 968	11 362
XIII. Uh. Hradiště	352 285	139	9 898	9 551	302	12	33	6 184	165	4 977	62	5 112
XIV. Moravská Ostrava	579 422	755	39 055	25 676	12 692	452	235	7 721	224	10 407	531	15 189
XXI. Těšín	218 302	411	54 174	10 242	43 803	91	38	23 231	152	5 015	1 019	7 879
XV. Bratislava	570 250	567	118 124	861	84 995	31 894	374	627	339	36 642	234	2 175

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
XVI. Nitra	391 730	422	31 649	208	12 154	19 229	58	134	87	16 442	69	531
XVII. Turč. Sv. Martin	347 075	488	51 491	296	50 875	307	13	542	114	11 480	62	683
XVIII. Zvolen	341 754	3 665	151 829	372	118 923	32 379	155	178	133	11 866	121	992
XIX. Lipt. Sv. Mikuláš	176 309	18 984	100 619	388	85 910	13 747	574	107	183	11 635	120	775
XX. Košice	301 259	169 426	76 816	461	29 378	46 873	104	322	2 021	47 754	380	1 655
XXII. Ruś Zakarpacka	55 019	329 749	64 703	305	2 282	61 993	123	190	60 599	93 023	295	1 167
Czechy	5 216 180	6 803	246 114	147 799	85 248	2 282	10 785	437 377	7 292	79 777	18 955	658 084
Morava	2 421 220	1 777	86 069	72 612	12 112	340	1 005	61 786	1 686	37 989	3 331	49 026
Śląsk	564 064	727	64 669	10 788	53 327	458	96	24 069	242	7 317	1 775	9 405
Słowacja	2 128 377	193 592	530 528	2 586	382 235	144 429	1 278	1 910	2 877	135 819	986	6 821
Ruś Podkarpacka	55 019	329 749	64 703	305	2 282	61 993	123	190	60 599	93 023	295	1 167
Republika Czechosłowacka	10 384 860	532 608	992 083	234 090	535 204	209 502	13 287	525 332	73 696	353 925	25 342	724 503

Źródło: A. Hobza, *Poměr mezi státem a církví. Jeho vývoj a přítomný stav*, Praha 1934, s. 278—279.

tomiast działalność różnych sekt religijnych była zakazana, a więc ich istnienie było całkowicie nielegalne³⁴.

Uchwalenie konstytucji czechosłowackiej w 1920 r. uczyniło koniecznym dostosowanie do niej aktów wykonawczych, bowiem obowiązujące dotychczas przepisy austriackie i węgierskie stały z nią w sprzeczności.

Jak już podkreślałem wcześniej, pierwsze zmiany zmierzające do ustanowienia w państwie wolności sumienia i wyznania zostały wprowadzone nawet wcześniej. Już ustawa małżeńska z 22 V 1919 r. dopuściła możliwość zawierania ślubów cywilnych albo kościelnych — alternatywnie, w zależności od woli narzeczonych, a także przewidywała możliwość przeprowadzania rozwodów. Były to szczególnie ważne gwarancje dla realizacji tych dwóch różnych rodzajów wolności obywateli.

Bardzo istotne zmiany zaszyły również w szkolnictwie. Tak zwana mała ustawa szkolna z 13 VII 1922 r. utrzymała naukę religii w szkołach publicznych; nie były to jednak lekcje obowiązkowe³⁵. Dzieci, które nie wyznawały żadnej religii, bądź których wyznanie nie było przez państwo uznane, były zwolnione z tych zajęć. Wymagało to jednak złożenia pisemnego oświadczenia przez rodziców bądź prawnych opiekunów w powiatowym (*okresnim*) urzędzie szkolnym. Ustawa wprowadziła jednocześnie nowy obowiązkowy przedmiot — obywatelska nauka i wychowanie. Generalnie należy jednak stwierdzić, iż w Czechosłowacji w okresie międzywojennym nie wprowadzono szkolnictwa laickiego.

Dla realizacji konstytucyjnej zasady równouprawnienia wszystkich wyznań szczególne znaczenie posiadała ustawa z 23 IV 1925 r. o wzajemnych stosunkach wyznań religijnych (tzw. ustawa międzywyznaniowa)³⁶. Wśród jej postanowień podkreślić należy traktowanie stanu bezwyznaniowego w taki sam sposób, jak wyznania. Akt ten ustanawiał m.in. sposób określenia wyznania dziecka. Decydowali o tym w ciągu 14 dni od chwili jego urodzenia rodzice dziecka lub rodzic, który przeżył drugiego, niezamężna matka lub ustawowy opiekun. Decyzja taka była następnie zapisywana w metryce. Jednocześnie została ustanowiona zasada, w myśl której, jeżeli rodzice byli różnych wyznań, to o wyznaniu syna decydował ojciec, zaś o wyznaniu córki — matka, chyba że obydwoje rodzice postanowili inaczej (§ 15). Natomiast każdy, kto ukończył 16 lat, sam mógł rozstrzygnąć o swoim wyznaniu. W tym celu składał jedynie ustne bądź pisemne oświadczenie w urzędzie powiatowym (*okresnim*), właściwym pod względem miejsca zamieszkania (§ 4 i § 6). Wskazana granica wieku może wydawać się bardzo niska, była ona jednak

³⁴ Por. tamże, s. 168—169.

³⁵ Por. Sb. 1922, nr 226.

³⁶ Por. Sb. 1925, nr 96.

wyższą od wcześniejszych przepisów austro-węgierskich, które ustalały ją w takim przypadku na 14 lat.

Specjalna, osobna ustawa uregulowała również święta religijne w państwie (jak i święta państwowe)³⁷. Były to: 1 stycznia, 6 stycznia, Wniebowstąpienie Pańskie, poniedziałek Wielkanocny, 1 maja, Zielone Świątki (siódma niedziela po Wielkanocy), Boże ciało, 29 czerwca, 6 lipca — święto J. M. Husa, 15 sierpnia, 28 października — Święto Wolności, 1 listopada — Wszystkich Świętych, 8 grudnia oraz 25 i 26 grudnia (Boże Narodzenie).

Jak widzimy, ustawodawca czechosłowacki przywiązywał stosunkowo dużą uwagę do kwestii określenia pozycji kościołów i związków wyznaniowych oraz gwarancji wolności sumienia i wyznania. Czy była to jednak regulacja wystarczająca? Autorzy czechosłowaccy piszący jeszcze w okresie międzywojennym zgodnie podkreślają, iż dużym błędem państwa w pierwszych latach jego istnienia była zbytnia powierzchowność regulacji kwestii wyznaniowych³⁸. Brak wyraźnego sprecyzowania, przy jednoczesnym nie wypowiedzianym przyjęciu założenia rozdziału kościoła od państwa, sprawił, że w praktyce pojawiło się szereg wątpliwości interpretacyjnych, i to nie tylko w stosunku do postanowień ustawy zasadniczej, ale również przepisów wykonawczych. Wcześniejsza pozorna jedność haseł okazała się w pełni nieprawdziwa. Jednomysłność polityczna została zastąpiona przez różnorodne poglądy odpowiadające aktualnym programom poszczególnych partii politycznych. Jednocześnie z uwagi na to, że w rządzącej koalicji była m.in. Katolicka Partia Ludowa, okazało się, że przeprowadzenie rozdziału kościoła od państwa staje się wręcz niemożliwe³⁹.

W tych warunkach, pomimo istnienia konstytucyjnej zasady równouprawnienia wszystkich kościołów i związków wyznaniowych, faktycznie pozycja kościoła rzymskokatolickiego była uprzywilejowana w stosunku do innych wyznań. Jednocześnie przez cały okres międzywojenny czynił on starania o rozszerzenie swych praw i umocnienie roli dominującego wyznania w Czechosłowacji. Szczególną uwagę skupiał przy tym na możliwości wywierania znacznego wpływu na szkolnictwo. Wyrażne żądania w tym zakresie zostały sformułowane już w 1924 r., kiedy to postulowano m.in.: utworzenie katolickich szkół z katolickimi nauczycielami, znaczną rewizję programu szkolnego polegającą na usunięciu z niego nauk społecznych, zwiększenie do dwóch godzin tygodniowo zajęć z religii w szkołach wszystkich typów, a nawet pominięcie na lek-

³⁷ Por. ustawę z 3 IV 1925 r. (Sb. 1925, nr 65).

³⁸ Por. np. Hobza, *Poměr mezi státem...*, s. 183; Farský, *Stát a Církev...*, s. 334.

³⁹ Por. Hobza, *Poměr mezi státem...*, s. 164.

cjach historii tematu osoby i działalności Jana Husa. Pewne zmiany miały być również dokonane w programach realizowanych w szkołach wyższych. Postulowano utworzenie na wszystkich uniwersytetach katedr kościelnej filozofii średniowiecznej, zwiększenie liczby wydziałów teologicznych i powołanie wolnego uniwersytetu rzymskokatolickiego. Proponowano również zwiększenie ochrony prawnej nauczycieli wyznania rzymskokatolickiego oraz usunięcie inspektorów szkolnych innych wyznań⁴⁰.

Występowanie szeregu spornych kwestii pomiędzy państwem a kościołem rzymskokatolickim czyniło koniecznym prawne uregulowanie jego pozycji. Watykan domagał się, aby uczyniono to w formie konkordatu regulującego wszystkie zagadnienia w sposób całościowy, tak jak miało to miejsce m. in. w stosunkach z Polską w 1925 r. Władze czechosłowackie po bardzo ostrych sporach wewnętrznych zdecydowały jednak, że znacznie lepszym rozwiązaniem będzie zawarcie szeregu umów dwustronnych, dotyczących poszczególnych zagadnień. Decyzja ta zapoczątkowała okres kilkuletnich rozmów pomiędzy przedstawicielami Republiki a Watykanu, zakończonych podpisaniem 17 XII 1927 r. porozumienia o rozwiązaniu niektórych kwestii kościelno-politycznych⁴¹. Akt ten — z uwagi na regulowanie wyłącznie części zagadnień obejmujących całość stosunków pomiędzy państwem i kościołem oraz jego przejściowy z natury rzeczy charakter — nazywany jest *Modus vivendi*. Dotyczy on m. in. spraw: delimitacji diecezji i religijnych prowincji, zgodnie z przebiegiem granic państwowych, mianowania wyższych funkcjonariuszy kościelnych, oraz przysięgi wierności państwu czechosłowackiemu⁴². Uzgodnienia poczynione w *Modus vivendi* często odchodzą od postanowień konstytucji Republiki Czechosłowackiej z 1920 r., co spotkało się z krytyką w czechosłowackiej literaturze przedmiotu już w okresie międzywojennym⁴³.

Powstanie Czechosłowacji po I wojnie światowej z ziem należących do Austrii i Węgier sprawiło, że granice państwa znacznie odbiegały od wyznaczonych wcześniej granic diecezji i prowincji. W *Modus vivendi*

⁴⁰ Por. F a r s k ý, *Stát a Církev...*, s. 333.

⁴¹ Warunkiem koniecznym dla ważności tego porozumienia było jego zatwierdzenie przez rząd czechosłowacki i papieża. Strona czechosłowacka dokonała tego 20 I 1928 r., co potwierdziła nota ministra Spraw Zagranicznych Republiki Czechosłowackiej z 28 I 1928 r. Papież uczynił to natomiast 2 II 1928 r. Z tym też dniem układ wszedł w życie.

⁴² Obszerne omówienie tego porozumienia zawiera praca T. Włodarczyka, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, t. I, Warszawa 1986, s. 257—262.

⁴³ Por. np. H o b z a, *Poměr mezi státem...*, s. 196—199.

uzgodniono, że żaden obszar Czechosłowacji nie będzie należeć do diecezji mającej swoją siedzibę poza Republiką; z drugiej jednak strony — żadna diecezja w Czechosłowacji nie będzie obejmować terytorium obcego państwa (pkt 1). Zakładano jednocześnie, że dostosowanie granic diecezji do granic państwa będzie zabiegiem bardzo prostym, i że wkrótce nastąpi zniesienie istniejących w wielu wypadkach sporów. W praktyce starły się jednak ze sobą trzy stanowiska, które wynikały z rozbieżnych interesów rządów: czechosłowackiego i węgierskiego oraz z odmiennego punktu widzenia Stolicy Apostolskiej.

Zgodnie z umową zostały powołane dwie specjalne, niezależne od siebie komisje, które miały rozstrzygnąć istniejące spory graniczne. Jedną z nich była powołana przez papieża. Na jej czele stał nuncjusz papieski w Pradze, a w jej skład wchodziła przedstawiciele wszystkich zainteresowanych diecezji. Drugą komisję utworzył rząd czechosłowacki, przy czym — obok przedstawicieli zainteresowanych stron (diecezji) — byli do niej również zaproszeni eksperci.

Pomimo czynionych przez wiele lat wysiłków, prace obu komisji znacznie się przedłużyły i ostatecznie do podpisania układu delimitacyjnego, ustalającego granice diecezji czechosłowackich, doszło dopiero 2 IX 1937 r. W jego wyniku organizację kościelną w Czechosłowacji tworzyły: w Czechach — Metropolia Praga (Praha) składająca się z diecezji: Czeskie Budziejowice (Česke Budejovice), Hradec Králové i Litomierzyce (Litomeřice); na Morawach — Metropolia Ołomuniec (Olomouc) z diecezją Brno; na Słowacji — Diecezja Koszyce (Košice) i Rożniawa (Rožnava) — dwie sufraganie węgierskiej metropolii Eger, Bańska Bystrzyca (Banská Bystrica), Nitra, Spisz (Spis), administracja apostolska Szatmar (obejmująca słowacką część rumuńskiej diecezji Satu Mare), administracja apostolska Trnava i diecezja obrządku grekokatolickiego Preszow (Prešov). Diecezje na terenie Słowacji nie tworzyły odrębnej metropolii, lecz podlegały bezpośrednio Watykanowi. Nie zostały natomiast rozstrzygnięte kwestie granic diecezji między Czechosłowacją a Rzeszą Niemiecką⁴⁴.

Jak podkreśla T. Włodarczyk, „Taka organizacja diecezji, zwłaszcza w Słowacji, nie odpowiadała żywotnym interesom Czechosłowacji. Pozostawiała ona bowiem nie rozwiązana, z punktu widzenia formalnoprawnego, sprawę przynależności diecezji słowackich do metropolii węgierskiej Eger oraz administracji apostolskiej Szatmar do rumuńskiej diecezji Satu Mare. Jedynie słuszne byłoby utworzenie odrębnej metropolii obejmującej całą Słowację, ale sprawa ta nie została wówczas załatwiona”⁴⁵.

⁴⁴ Kościelną strukturę organizacyjną w Czechosłowacji podają za Włodarczykiem, *Konkordaty...*, s. 259.

⁴⁵ Por. tamże, s. 259.

W tym stanie rzeczy, w okresie międzywojennym na Słowacji nigdy nie było własnej administracji kościelnej, lecz sprawowali ją arcybiskupi i biskupi węgierscy⁴⁶.

Podobnie jak w przypadku granic diecezji, w *Modus vivendi* uzgodniono także, że zakony i kongregacje zakonne istniejące na terytorium Republiki Czechosłowackiej nie będą podlegać prowincjałom mieszkającym poza granicami państwa. Gdyby to było niemożliwe, domy tych zakonów miały podlegać bezpośrednio władzom generalnym. Jednocześnie uzgodniono również, że prowincjałowie oraz przełożeni domów podległych bezpośrednio władzom generalnym musieli posiadać obywatelstwo czechosłowackie (pkt 3).

Następnie w *Modus vivendi* zostało uregulowane szczegółowo zagadnienie mianowania funkcjonariuszy kościelnych (pkt 4). Generalnie przyjęto zasadę, że prawo to należy do właściwych nadrzędnych organów kościelnych, a nie do państwa, zaś mianowana osoba musi posiadać obywatelstwo czechosłowackie. Od zasady tej odstąpiono jednak w przypadku kilku najważniejszych stanowisk: arcybiskupów, biskupów diecezjalnych, koadiutorów z prawem następstwa, oraz biskupa polowego. W tych przypadkach, przed mianowaniem konkretnej osoby papież musiał jej kandydaturę przedstawić rządowi czechosłowackiemu, ten zaś miał obowiązek wypowiedzenia się, czy w stosunku do proponowanej osoby nie ma zastrzeżeń natury ogólnopolitycznej⁴⁷. Przekazywanie tych informacji było oczywiście tajne. Natomiast po mianowaniu przez papieża, ale przed objęciem wymienionej funkcji, każdy dostojnik kościelny był obowiązany do złożenia przysięgi na rzecz wierności państwu czechosłowackiemu⁴⁸.

Przedstawione uzgodnienia dotyczące mianowania wyższych funkcjonariuszy kościelnych spotkały się jednak z pewną krytyką, i to wkrótce po ich przyjęciu. Stawiane w czechosłowackiej literaturze przedmiotu zarzuty szły w dwóch kierunkach. Z jednej strony wskazywano, że obowiązek przedstawiania kandydatury obejmował zbyt wąski krąg stanowisk i nie dotyczył m. in. takich funkcji, jak biskup pomocniczy⁴⁹. Przede wszystkim podkreślano jednak, że wprowadzone rozwiązanie jest sprzeczne z całokształtem czechosłowackiego porządku prawnego, w czę-

⁴⁶ Por. J. Straka, *Modus vivendi a Slovensko*, „Nove Slovo” 1948, č. 16, s. 87.

⁴⁷ Za zastrzeżenia ogólnopolityczne uznawano: wystąpienia przeciwko bezpieczeństwu państwowemu, publiczne akcje irredencyjne i separatystyczne, podważanie konstytucji państwa i publicznego porządku prawnego.

⁴⁸ Rota tej przysięgi brzmiała: „Przysięgam i ślubuję, jak przystoi biskupowi, wierność Republice Czechosłowackiej, i że nie uczynię nic, co byłoby sprzeczne z dobrem, bezpieczeństwem i całością Republiki” (pkt 5).

⁴⁹ Por. Hobza, *Poměr mezi státem...*, s. 191.

ści przejętej jeszcze z czasów monarchii austro-węgierskiej, kiedy to państwo mianowało funkcjonariuszy kościelnych⁵⁰. Wskazywano jednocześnie, że rząd powinien mieć prawo zgłaszania zwykłego weta, bez uzasadniania przyczyn swojego stanowiska⁵¹.

Liczne zastrzeżenia formułowane były również w stosunku do tych postanowień *Modus vivendi*, które odnosiły się do problematyki majątku kościelnego. Generalną zasadą ustawodawstwa czechosłowackiego okresu międzywojennego było bowiem pozbawienie władz kościelnych (a więc i papieża) możliwości dysponowania majątkiem kościelnym leżącym na obszarze Republiki Czechosłowackiej⁵². Tymczasem porozumienie odeszło od tej zasady ustalając, że kwestie te będzie rozpatrywać specjalna komisja, przy czym zagadnienie własności kościoła traktował w znaczeniu prawa kościelnego, a nie państwowego prawa czechosłowackiego⁵³.

Wydaje się jednak — co jest pewnego rodzaju paradoksem — że pomimo uzgodnień i niewątpliwiej znacznej autonomii kościoła rzymskokatolickiego (w przeciwieństwie do innych wyznań), w sprawach majątkowych był on najbardziej związany z państwem⁵⁴. Nie mógł bowiem samodzielnie decydować o sprzedaży swojego majątku, gdyż już począwszy od wartości przekraczającej 200 koron wymagana była na to zgoda przedstawiciela państwa — zarządcy (*vladniho*) urzędu ziemskiego, zaś jeżeli wartość przekraczała 40 000 koron — samego rządu czechosłowackiego⁵⁵.

Analizując postanowienia *Modus vivendi* w czechosłowackiej literaturze przedmiotu okresu międzywojennego podnoszone było natomiast jako bardzo właściwe, iż całkowicie nie poruszało ono spraw związanych ze szkolnictwem⁵⁶.

Dokonując ogólnej oceny prawnej regulacji pozycji kościołów i związków wyznaniowych w przedwojennej Republice Czechosłowackiej na

⁵⁰ Por. tamże, s. 193.

⁵¹ Por. tamże.

⁵² Jeszcze przed podpisaniem *Modus vivendi* część ziem kościoła rzymskokatolickiego została przejęta przez państwo w wyniku reformy rolnej. W Czechach, na Morawach i na Śląsku reforma objęła 236 186 ha, zaś na Słowacji i Rusi Podkarpackiej — 251 935 ha, co łącznie daje 488 111 ha (stanowiło to 1/8 ziemi przejętej w wyniku reformy). Należy jednak podkreślić, że nie wpłynęło to bynajmniej w znaczący sposób na stan posiadania kościoła rzymskokatolickiego, gdyż ziemie te odebrano zaledwie 87 kościołom (parafiom). Por. Farský, *Stát a Církev...*, s. 343.

⁵³ Omawiając tę kwestię, Hobza wyraził wręcz pogląd, że: „Była to sensacja dla naszych [tzn. czechosłowackich — przyp. K. S.] kręgów prawniczych”. (*Poměr mezi státem...*, s. 197).

⁵⁴ Bednář traktuje dlatego nawet kościół rzymskokatolicki jako kościół państwowy, co nie wydaje się być jednak w moim przekonaniu tezą słuszną. (*Církev...*, s. 159, 161).

⁵⁵ Por. tamże, s. 158.

⁵⁶ Por. Hobza, *Poměr mezi státem...*, s. 198.

podstawie formułowanych wówczas w nauce poglądów można by wyprowadzić dwa podstawowe wnioski.

Po pierwsze — znaczna lakoniczność, czy wręcz brak szeregu przepisów odnoszących się do wielu kwestii dotyczących zagadnień wolności sumienia i wyznania, w tym przede wszystkim wyraźnego określenia stosunku państwa do kościołów i związków wyznaniowych (z wyjątkiem kościoła rzymskokatolickiego) sprawiał, że otwartymi — i to nie tylko z punktu widzenia teoretycznego, ale przede wszystkim praktycznego — pozostawało szereg problemów. Dotyczyło to takich ważnych zagadnień, jak: 1) pomocy materialnej państwa, która była uzależniona od majątkowego stanu posiadania poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych oraz liczby ich wyznawców; 2) ślubów cywilnych, które nie były uznawane przez kościół; 3) prowadzenia ewidencji metryk urodzenia, których wiele pozostawało poza organami państwowymi; 4) wprowadzania w wielu ankietach i formularzach rubryki dotyczącej przynależności wyznaniowej⁵⁷.

Po drugie — kościół rzymskokatolicki nie tylko zachował swoje uprawnienia z czasów monarchii austro-węgierskiej, ale nawet umocnił swoją pozycję, zyskując nowe uprawnienia. Za przyzwoleniem państwa dochodziło nawet do naruszeń prawa, zaś rząd tłumaczył się przed Watykanem z faktu uczestnictwa jego przedstawicieli w tradycyjnych uroczystościach święta husyckiego⁵⁸.

Stawiana była również teza — bardzo trudna do oceny przez polskiego autora, ale chyba nie pozbawiona racji — iż w Czechosłowacji celowo wstrzymywano się z dokonaniem rozdziału kościoła od państwa. Jego przeprowadzenie uderzyłoby bowiem przede wszystkim w najsilniejszy kościół rzymskokatolicki. Partie burżuazyjne, wprawdzie wysuwały hasła rozdziału, były jednak bardzo dalekie od przystąpienia do jego realizacji⁵⁹. Było to bardzo krzywdzące dla wszystkich pozostałych kościołów i związków wyznaniowych, które pomimo to rozwijały swą działalność i utrzymywały, a niektóre nawet zwiększały liczbę swoich wyznawców.

Sprawy wyznaniowe stopniowo zaczęły jednak schodzić w Czechosłowacji na coraz dalszy plan. Państwo to stawalo bowiem przed coraz poważniejszymi problemami wewnętrznymi, walcząc o zachowanie swojej jednolitości, czy wręcz swojego istnienia. W istniejącej sytuacji nie było politycznie możliwe nieustosunkowywanie się przez hierarchię i duchownych kościołów i związków wyznaniowych do występujących problemów. Szczególnie aktywny był oczywiście kościół rzymskokatolicki. Nie-

⁵⁷ Por. Farský, *Stát a Církev...*, s. 338—342.

⁵⁸ Por. Hobza, *Poměr mezi státem...*, s. 184.

⁵⁹ Por. tamże, s. 185—187.

stety wielu duchownych różnych kościołów popierało również poszczególne ruchy irredencyjne, które w konsekwencji przyczyniły się do upadku przedwojennej Republiki Czechosłowackiej.

Krzysztof Skotnicki

REGULATION BY LAW OF RELATIONSHIP
OF THE STATE TO CHURCHES AND RELIGIOUS DENOMINATIONS
IN THE PRE-WAR REPUBLIC OF CZECHOSLOVAKIA

Summary

After World War I Czechoslovakia was founded on areas which belonged before to both segments of the former Austro-Hungarian Monarchy, where different legal regulations were in force as regards the questions of creed and legal position of churches and religious denominations. In the beginning the regulations were even kept in force (the Act of 28th October 1918 on foundation of independent state of Czechoslovakia). However, as the country was inhabited by members of several religions, the need for own legal regulations arose and soon an own law on religious denominations began to be created. Thus during the first period of existence of Czechoslovakia legal regulations of three different legal systems were in force: 1) the former Austrian, 2) the former Hungarian, and 3) the new Czechoslovakian.

All political powers in the country agreed that church should be separated from the state. However, the constitution of 1920 did not implement that principle and only warranted the freedom of conscience and creed (§§ 121—125). Still the principle of equal rights for all denominations was adopted. Churches and religious communities were distinguished as recognised and not recognised by the state, where those recognised formed public corporations and were fully protected by law, whereas the others were entitled to hold public religious worship and could form private corporations under the law of corporations.

There were only a few executory provisions made, and the opinion seems right that in the interwar period the regulation of the position of churches and religious communities was too perfunctory. Otherwise, the existing regulations were not fully executed, and the Roman-Catholic church, having the largest number of believers, took a special position in the country, strengthened its position and even won some new privileges. Despite repeated pressure from the Vatican a concordat was not concluded, and only an agreement was signed 17th December 1927, regulating some questions of policy in relation to the church (*modus vivendi*). Its provisions neglected the constitution of the Republic of Czechoslovakia, although for years they were not realised in practice, or were infringed by the church.

At the end of the interwar period the questions of creed became less important and the main attention was focused on fighting the tendencies aimed at breaking the unity of the state.

Tłum. Ludwik Lamentowski